

■ تحلیل استنادی منابع کتاب‌ها در باره حافظ

سودابه نوذری | عباس حرری | نجلا حریری | یزدان منصوریان

چکیده

هدف: تعیین پراستفاده‌ترین منابع، پراستنادترین نویسنده، شرح‌های هسته بر دیوان، و قالب‌های منابع مورد استناد در کتاب‌های درباره حافظ روش/رویکرد پژوهش: تحلیل استنادی

یافته‌ها: میانگین استناد به منابع، کمی بیش از ۱۱ مدرک است. با تقسیم منابع به سه دسته دیوان، غیردیوان، و مقاله نتایج حاکی از آن است کتاب بحث در آثار و افکار و احوال حافظ پراستنادترین میان تمام منابع و نیز میان کتاب‌های غیردیوان است. دیوان حافظ براساس نسخه محمد قزوینی و قاسم غنی پراستنادترین کتاب دیوان است و مجموعه مقاله «حافظ شناسی» از سعید نیاز کرمانی پراستنادترین در زمینه مقاله‌هاست. درمیان نویسندگان بهاءالدین خرمشاهی بالاترین میزان استناد را کسب کرده است و پس از او با فاصله زیادی قاسم غنی و عبدالحسین زرین‌کوب، پرویز ناتل خانلری، و محمد معین قرار دارند. در پایان جدولی با معرفی عناوین ۳۴ شرح پراستناد ارائه شده است که در صدر آن ۵ شرح حافظ‌نامه (خرمشاهی)، از کوچه زندان (زرین‌کوب)، حافظ شیرین سخن (محمد معین)، شرح سودی (محمد سودی)، و آئینه جام (زریاب خویی) قرار دارند.

نتیجه‌گیری: نتایج پژوهش وضعیت مطلوبی را درباره استناد در کتاب‌های حافظ نشان می‌دهد؛ حدود یک‌سوم (نزدیک به ۲۰ درصد) از کتاب‌ها به هیچ منبعی استناد نکرده‌اند. اگر به این میزان، کتاب‌هایی را که فهرست منابع منسجم ندارند و منابع از بخش‌های دیگر کتاب مانند متن، پانویس، و صفحه‌های آغازین کسب شده است اضافه کنیم این میزان به ۴۰ درصد می‌رسد. درواقع تنها ۶۰ درصد کتاب‌های مورد بررسی فهرست منابع دارند. شاید نتایج انجام چنین پژوهشی درباره سایر موضوع‌ها در زمینه متون فارسی نیز، خیلی متفاوت نباشد. به‌رحال لزوم پرداختن به این مسئله، یعنی عدم استفاده از آثار گذشتگان هنگام تدوین یک اثر، بسیار حس می‌شود.

کلیدواژه‌ها

تحلیل استنادی، کتاب‌های درباره حافظ، حافظ، حافظ پژوهی

تحلیل استنادی منابع کتاب‌ها در باره حافظ

سودابه نوذری^۱ | عباس حری^۲ | نجلا حریری^۳ | یزدان منصوریان^۴

دریافت: ۱۳۹۱/۷/۲۰ پذیرش: ۱۳۹۱/۳/۹

مقدمه

کتاب دیوان خواجه شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی از آثاری است که بارها دستمایه نویسندگان در حوزه ادبیات فارسی و حتی غیر فارسی قرار گرفته است. کارنامه نشر سال ۱۳۸۹ نشان می‌دهد از ۶۴,۶۱۳ عنوان کتاب به چاپ رسیده در این سال، ۸۷۴۰ عنوان مربوط به ادبیات و از این تعداد، ۱۷۸ عنوان، به طریقی درباره حافظ است. این ۱۷۸ عنوان در ۶۱۷,۶۵۰ نسخه (شمارگان) منتشر شده‌اند. انواع این کتاب‌ها شامل فالنامه، دیوان و گزیده غزل‌ها ۱۱۸ عنوان (۶۶/۲۹ درصد) و کتاب‌های مربوط به شرح‌ها، زندگی و اندیشه حافظ، تاریخ، بررسی‌های تطبیقی و غیره ۶۰ عنوان (۳۳/۷۱ درصد) است (حافظ‌پژوهی: دفتر چهاردهم، ۱۳۹۰، ص ۱۰۴).

این آمار، میزان اهمیت و توجه به دیوان حافظ را در نوشته‌های نویسندگان ایرانی و غیرایرانی نشان می‌دهد. به قول بهادر باقری در کتاب فرهنگ شرح‌های حافظ، هر رهگذری درخور ذوق و درک خویش، از نفعات سحرانگیز آن معانی و دریافت‌های ویژه ارائه کرده است: «... گاهی به هیئت پیشنهادی در میان دیگر احتمالات و گاه به گمان ارائه تفسیر درست و به‌حقی که این است و جز این نیست... به‌جرات می‌توان گفت که هیچ‌کدام از قله‌های بشکوه شعرپارسی، با این همه اقبال و عشق و گونه‌گون‌خوانی و گونه‌گون‌پنداری ستیغ پیمایان روبرو نشده...»، اما وی از روشمند نبودن و عدم استفاده از دیگر نظرگاه‌ها در این

۱. دانشجوی دکتری علم اطلاعات و دانش‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات تهران
(نویسنده مسئول)
nozari.sudabeh@gmail.com
۲. استاد گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی دانشگاه تهران
۳. دانشیار گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات تهران
۴. دانشیار گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی دانشگاه خوارزمی

شرح‌ها گله می‌کند و این عدم استفاده را محرومیت می‌داند: «بی‌شک شرح شعر حافظ کار یک نفر نیست چرا که هر کس از پنجره محدود خویش بدان چشم‌انداز دلربا و روح‌نواز می‌نگرد و محرومیت از فیض دیگر نظرگاه‌ها، دایره دید شارح را تنگ و تنگ‌تر می‌کند و یک دریچه آسمان، تمام آسمان نیست... دردا که فقدان روشمندی دامن بسیاری از شرح‌ها را گرفته است» (باقری، ۱۳۸۷، ص ۲۰ و ۲۱).

چگونه می‌توان درباره حافظ نوشت و آثار دیگران را مطالعه نکرد، از تلاش‌های آنها یاد نکرد، و یا بی‌اطلاع بود. حافظ خود از پیشکشوتان به حق این روشمندی است. خرمشاهی حافظ را در این زمینه یک‌ه‌تاز می‌داند و می‌گوید: «گذشته از جنبه هنری، حافظ از نظر تاریخ ادبی موقعیت منحصربه‌فردی در تاریخ شعر و زبان فارسی دارد، او بیشترین تأثیر را از شعر و ادب فارسی (و عربی) پیش از خود برده است، و بیشترین تأثیر را در شعر و ادب پس از خود به‌جای گذاشته است؛ و این حکم را فقط در باب او می‌توان کرد، نه حتی بزرگان دیگری چون مولوی و سعدی. چنانچه به قول گردآورنده دیوانش (ستناً معروف به محمد گلندام)، گویی شغل شاغل حافظ «تحصیل قوانین ادب و تجسس دواوین عرب و عجم» بوده است. کمتر دیوانی از شعر پیش از حافظ هست که به‌اصطلاح سرش به تش بیارزد و حافظ از آن به‌نحوی اثر نبرده باشد یا به‌نحوی اخذ و اقتباس معنی و مضمونی نکرده باشد، از آغاز شعر فارسی یعنی رودکی گرفته تا معاصرانش چون خواجه و سلمان و عبید زاکانی و دیگران» (خرمشاهی، ۱۳۷۳، ص ۲۳۹). هنگام تدوین هر اثر، استناد به آثار پیشینیان اصلی بدیهی است. «... اثری می‌تواند با اقبال جامعه علمی روبرو شود که در رعایت این اصل در آن، دقت و اهتمام لازم صورت گرفته، به‌نحوی که مطالب استناد شده استوار، گویا، و صریح باشد. صاحب‌نظران در این زمینه که تدوین هر اثر علمی برپایه آثار پیشین صورت می‌پذیرد اتفاق نظر دارند و تصریح این نکته را که مطالب ارائه شده در نگارش‌ها بر چه اندیشه‌ها و دستاوردهایی مبتنی بوده است، لازمه پیروی از موازین اخلاق علمی می‌دانند ... از علامه قزوینی روایت می‌کنند که وقتی پس از انتشار کتاب چهار مقاله نظامی عروضی - با همه دقتی که در تصحیح آن به‌عمل آورده بود - یکی از خوانندگان کتاب، غلط‌نامه‌ای برای آن ترتیب داده و برایش می‌فرستد، از مشاهده آن چنان متأثر می‌شود که عهد می‌کند از آن پس اگر بخواهد «قل هو الله احد» هم بنویسد باید قرآن را باز کند و از روی آن به نقل بپردازد» (حقیقی، ۱۳۸۱، ص ۲۱۶ به نقل از تقی‌زاده، ۱۳۷۸، ص ۱۴۶).

سه دلیل عمده برای استناد به منابع اطلاعاتی وجود دارد: حفظ و رعایت حقوق صاحبان آثار، هدایت خوانندگان به منبع اصلی اطلاعات استناد شده به‌منظور دسترسی و تکمیل اطلاعات مورد نیاز، و اعتبار بخشیدن و تضمین صحت اطلاعات ارائه شده. در

مطالعه استنادی، رابطه میان مدرک استناددهنده و مدرک مورد استناد بررسی می‌شود و هرگاه بکوشیم قواعدی را که بر این رابطه حاکم است کشف کنیم به تحلیل استنادی دست زده‌ایم (حری، ۱۳۶۲، ص ۱۲).

هدف این پژوهش، سنجش این روشمندی است تا وضعیت استفاده از منابع را در کتاب‌هایی که بر دیوان حافظ به نگارش درآمده است، مشخص کند. در کنار این هدف اصلی، شرح‌های هسته بر دیوان را نمایان سازد؛ پر استفاده‌ترین منابع در کتاب‌های حافظ را مشخص و پر استنادترین نویسنده در کتاب‌های حافظ را تعیین کند؛ و قالب‌های منابع مورد استناد را تعیین نماید.

تاکنون پژوهش‌های اندکی در زمینه حافظ انجام شده است. نخستین مقاله «رونق بازار حافظ‌شناسی»، خرمشاهی (۱۳۶۳) و نخستین کتاب، کتابشناسی حافظ (۱۳۶۷)، ویرایش دوم، (۱۳۸۱)، تألیف نیکنام است. این کتابشناسی، تقسیم‌زبانی دارد و منابع را براساس موضوع و انواع قالب دسته‌بندی کرده است. کتابشناسی بعدی، حافظ‌پژوهان و حافظ‌پژوهی، رادفر (۱۳۶۸) چندزبانه بوده و دربردارنده ۵۸۴ اثر تحقیقی در زمینه حافظ است (خرمشاهی، ۱۳۷۳، ص ۲۴۶-۲۴۷). همچنین نزدیک به یک‌صد صفحه از کتاب حافظ خرمشاهی (۱۳۷۳) به معرفی توصیفی منابع درباره حافظ اعم از کتاب‌های مرجع، تصحیح‌ها، شرح‌ها و... پرداخته است. باقری (۱۳۸۷) در کتاب فرهنگ شرح‌های حافظ تمام شرح‌های شعر حافظ اعم از شرح یک بیت تا شرح کل دیوان و همچنین نقدهای آنها را معرفی و نقد کرده است. در این کتاب حدود ۶۰ کتاب و ۲۰۰ مقاله معرفی و نقد شده است. حسن‌لی (۱۳۸۸) در راهنمای موضوعی حافظ‌شناسی، فهرست ریز موضوعی ۲۳۰ کتاب در پیوند با حافظ تا پایان سال ۱۳۸۰ را آورده است. همچنین وی، در دو کتاب دفتر گل و نسرين (۱۳۸۹) و آیینی مهرآیین (۱۳۹۰)، به شناسایی و معرفی چکیده ۱۰۰۰ مقاله درباره حافظ پرداخته است.

در زمینه تحلیل استنادی، نگاهی به یافته‌های مقاله «مروری بر منابع تحلیل استنادی در ایران» (نوکاریزی و اسدالهی، ۱۳۸۹، ص ۳۷۳) حاکی از آن است پژوهش‌هایی که به منابع موجود در کتاب‌ها پرداخته باشند بسیار نادر است. موسوی (۱۳۶۶) به تحلیل استنادی مقاله‌های سرگذشت‌نامه‌ای در سه جلد فهرست مقالات فارسی ایرج افشار پرداخته و نتایج نشان می‌دهد شرح حال‌نویسان، به کتاب به میزان ۹۵ درصد بیش از مقاله توجه دارند. نتایج پایان‌نامه قطبی (۱۳۷۶)، که به استنادهای ۱۴۰ مدخل مشابه دانشنامه ایران و اسلام، دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، ودایرةالمعارف تشیع از جنبه‌های گوناگون پرداخته، مبین آن است که وفیات‌الاعیان ابن خلکان پربسامدترین منبع و استناد به کتاب، متداول‌تر از سایر اشکال کتابشناختی است. ربیع‌زاده (۱۳۷۸) به وضعیت استناد در مدخل‌های اعلام جغرافیایی

لغت‌نامه دهخدا پرداخته و نتیجه گرفته است بیش از ۹۹/۵ درصد اسنادها به کتاب و کتاب فرهنگ جغرافیایی ایران تألیف حسینعلی رزم‌آرا پربسامدترین منبع مورد استفاده است. نتایج پایان‌نامه آژیده (۱۳۷۸) با عنوان «تحلیل استنادی مآخذ پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی دانشکده ادبیات دانشگاه تهران (۱۳۷۰-۷۶)»، نشان می‌دهد در همه پایان‌نامه‌ها استناد به کتاب نسبت به سایر منابع بیشتر است و عبدالحسین زرین‌کوب با ۹۴ بار فراوانی پراستنادترین مؤلف در این پژوهش است. شفیعی (۱۳۷۹) با بررسی ۵۵ پایان‌نامه رشته زبان و ادبیات عرب دانشکده ادبیات دانشگاه تهران از ۱۳۷۰ تا ۱۳۷۷ بیان می‌کند استناد به کتاب با ۹۸ درصد، بالاترین میزان استناد است.

روش پژوهش

روش این پژوهش تحلیل استنادی است و تلاش شده با کمک این روش، پراستنادترین منابع، شرح‌ها، نویسنده‌ها و قالب‌های منابع تعیین شوند. انواع کتاب‌هایی که پس از تدوین دیوان حافظ به رشته تحریر درآمده‌اند دو دسته کلی را تشکیل می‌دهند:

- ۱) کتاب‌هایی که شامل اشعار حافظ یا گزیده اشعار با هدفی خاص هستند مانند: چاپ دیوان یا گزیده‌ای از آن، تصحیح دیوان، ترجمه اشعار به زبان‌های دیگر یا تهیه فالنامه‌ها؛ و
- ۲) کتاب‌هایی که به نوعی به اشعار حافظ پرداخته‌اند مانند: شرح‌ها، واژه‌نامه‌ها، کتاب‌هایی درباره زندگی و اندیشه حافظ و تاریخ عصر حافظ، و کتاب‌هایی با موضوع بررسی‌های تطبیقی اشعار حافظ با اشعار پیشینیان، هم‌عصران، و آیندگان او.

به‌طور منطقی کتاب‌های دسته اول فاقد منابع هستند. بنابراین پژوهشگر در بانک اطلاعات کتابشناسی ملی ایران (رسا) تنها کتاب‌های دسته دوم را با درج کلیدواژه‌های نقد و تفسیر و تاریخ و واژه‌نامه‌ها در فیلد موضوع این بانک، بدون در نظر گرفتن محدودیت تاریخی منابع، جست‌وجو کرد. با حذف تکراری‌ها و نیز برخی از آنها که با وجود درج در بانک اطلاعات کتابشناسی ملی ایران (رسا) یافت نشدند^۵، تعداد ۲۸۵ کتاب به‌دست آمد. هر یک از منابع مورد استفاده این کتاب‌ها در فیش‌هایی جداگانه درج شد و پس از دسته‌بندی آنها براساس نویسنده، عنوان، قالب، و... مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت.

موارد زیر برای تبیین هر چه بیشتر شیوه انجام و نیز طرح برخی مشکلات حین پژوهش مطرح می‌شود:

- علیرغم تمایل پژوهشگر به بررسی منابع مورد استناد در مقاله‌های درباره حافظ و در نظر داشتن این مهم که مقاله‌ها نسبت به کتاب‌ها جنبه علمی بیشتری دارند و احتمال استفاده از منابع در آنها به میزان زیادی بالاتر است، به سبب محدودیت زمانی و نیز حجم

۵. یکی از دلایل نبود این کتاب‌ها در مخازن کتابخانه ملی، کتاب‌هایی بود که قبلاً دریافت کرده‌اند، اما با کنکاش و پرس‌وجو از ناشران مشخص شد که منتشر نشده‌اند.

بالای مقاله‌های تدوین شده در این زمینه، استنادهای موجود در این مقاله‌ها بررسی نشد. انجام این مهم، یعنی بررسی استنادهای موجود در مقاله‌ها، در آینده نزدیک انجام خواهد شد. - پژوهشگر، تنها منابعی را در این کتاب‌ها بررسی کرده است که موضوع آنها حافظ است.

- به سبب عدم درج تاریخ انتشار منابع در برخی کتاب‌ها و وجود ویرایش‌های پی‌درپی طی سال‌ها، اخذ تاریخ انتشار صحیح آنها میسر نشد و در نتیجه، امکان تجزیه و تحلیل تاریخی منابع فراهم نیامد.

- به سبب نداشتن فهرست منسجم منابع در برخی کتاب‌ها، همه صفحات یک‌به‌یک، برای به‌دست آوردن منابع مورد استناد نویسنده مورد بررسی قرار گرفت. بنابراین، برخی منابع مورد استفاده از بخش‌های دیگر کتاب مانند متن، پانویس، و صفحه‌های آغازین کتاب به دست آمد.

- به‌منظور غلبه بر مشکل نقص اطلاعات کتابشناختی منابع که گاه تنها، به‌عنوان منبع اشاره شده بود، اطلاعات کتابشناختی هر استناد، با اطلاعات موجود در بانک رسا تطبیق یافت و اصلاح شد.

- به دلیل عدم یکدستی در ارجاع به برخی مقاله‌ها (گاه به خود مقاله ارجاع داده شده بود و گاه به‌عنوان مجموعه مقاله‌ای که مقاله در آن درج شده بود)، پژوهشگر تصمیم گرفت ارجاع به مقاله‌های موجود در مجموعه مقاله را در قالب مجموعه مقاله محاسبه کند.

- تفکیک و دسته‌بندی همه کتاب‌ها به علت محدودیت زمانی برای بررسی تک‌تک آنها مشکل بود. بنابراین، پژوهشگر تصمیم گرفت در مرحله تنظیم جدول‌ها فقط دو دسته‌بندی کلی را مبنای کار قرار دهد: کتاب‌های دیوان (شامل دیوان یا گزیده دیوان، تصحیح دیوان، ترجمه اشعار به زبان‌های دیگر، و فالنامه‌ها) و کتاب‌های غیردیوان (شامل شرح‌ها، واژه‌نامه‌ها، کتاب‌هایی در باره زندگی و اندیشه حافظ، تاریخ عصر حافظ، و بررسی‌های تطبیقی). در مرحله تجزیه و تحلیل یافته‌ها، دسته‌بندی جزئی‌تری در باره کتاب‌های با میزان استناد بالا انجام شد.

- در این پژوهش، ارجاع‌های مکرر به یک منبع در یک کتاب، تنها یک بار محاسبه شده است.

یافته‌ها

جدول ۱ وضعیت کلی استناد به منابع در کتاب‌های مورد بررسی را نشان می‌دهد.

وضعیت کتاب‌ها از لحاظ استناد	فراوانی	درصد
دارای فهرست منابع	۱۷۱	۶۰/۰
فاقد منبع	۵۶	۱۹/۶
از متن، پانویس، صفحه‌های آغازین	۵۸	۲۰/۴
جمع کتاب‌های مورد بررسی	۲۸۵	۱۰۰/۰
جمع منابع مورد استناد	۳۰۵	
جمع کل استنادها	۳۱۴۴	

جدول ۱

گزارشی از وضعیت منابع
و تعداد استنادها

داده‌ها نشان می‌دهد، از ۲۸۵ کتاب مورد بررسی با موضوع نقد، تفسیر و تاریخ، تعداد ۱۷۱ کتاب (۶۰ درصد) دارای فهرست منابع مشخص هستند؛ نزدیک به ۲۰ درصد (۵۶ کتاب) به هیچ منبعی استناد نکرده‌اند؛ و میزان کتاب‌هایی که فاقد فهرست بوده و منابع از بخش‌های دیگر کتاب، مانند متن، پانویس، و صفحه‌های آغازین کسب شده است، حدود ۲۰ درصد بوده است. همچنین در ۲۸۵ کتاب مورد بررسی، به ۳۰۵ منبع، ۳۱۴۴ بار استناد شده است. بر این اساس میانگین استناد به منابع در این کتاب‌ها، کمی بیش از ۱۱ مدرک است. داده‌های جدول ۲، تعیین وضعیت منابع مورد استناد در مآخذ کتاب‌های درباره حافظ را نشان می‌دهد.^۶ بالاترین میزان استناد، ۱۲۷ بار (۴/۰۴ درصد) به یک منبع، کتاب بحث در آثار و افکار و احوال حافظ از قاسم غنی است؛ و در ردیف دوم و با فاصله زیادی، ۸۵ بار (۲/۷۰ درصد) به یک منبع، کتاب حافظ‌نامه بهاءالدین خرمشاهی قرار دارد. در ردیف بعدی این میزان با استناد به دو منبع، از کوچه زندان از عبدالحسین زرین‌کوب و دیوان حافظ براساس نسخه محمد قزوینی و قاسم غنی، جمعاً به ۱۵۰ بار (۴/۷۷ درصد) رسیده است. در ردیف‌های پایین‌تر با فاصله‌های کمی، ۷۱ بار (۲/۲۶ درصد) حافظ شیرین سخن از محمد معین؛ ۶۹ بار (۲/۱۹ درصد) شرح سودی بر حافظ از محمد سودی؛ ۶۴ بار (۲/۰۴ درصد) دیوان حافظ به تصحیح و توضیح پرویز ناتل خانلری؛ ۶۳ بار (۲ درصد) فرهنگ اشعار حافظ

۶. به سبب طولانی شدن جدول‌ها، عنوان‌های منابعی که زیر ۲۰ بار به آنها استناد شده است، نیامده است.

از احمد علی رجایی بخارایی؛ ۵۹ بار (۱/۸۸ درصد) مکتب حافظ از منوچهر مرتضوی؛ ۵۲ بار (۱/۶۵ درصد) دیوان حافظ (سفینه غزل) از ابوالقاسم انجوی شیرازی؛ و ۵۰ بار (۱/۵۹ درصد) مجموعه مقاله حافظ‌شناسی از نیاز کرمانی هریک به ۱ منبع، قرار دارند. به این ۱۱ منبع، بالای ۵۰ بار، جمعاً ۷۹۰ بار (۲۵/۱۳ درصد) استناد شده است. گروه بعدی (۲۹ منبع) منابعی هستند که بالای ۳۰ بار، جمعاً ۱۴۴۶ بار (حدود ۴۶ درصد) به آنها استناد شده است. در ردیف‌های میان ۳۰ بار و ۵۰ بار استناد، ذهن و زبان از بهاءالدین خرمشاهی، آئینه‌ی جام از عباس زریاب خویی، و بانگ جرس از عبدالعلی پرتو با اختلاف بسیار ناچیزی، به ترتیب با ۴۸ (۱/۵۳ درصد)، ۴۷ (۱/۴۹ درصد) و ۴۶ بار استناد (۱/۴۶ درصد) قرار دارند. گروه بعدی، منابعی هستند که به هر یک از آنها ۲۰ بار و بالاتر استناد شده است و نشان می‌دهد که ۴۱ منبع جمعاً ۱۷۳۶ بار (۵۵/۲۲ درصد) استناد شده است. همچنین در میان ۲۰ بار و ۳۰ بار استناد، دیوان حافظ قدسی به تصحیح محمد قدسی و حافظ خلیل خطیب رهبر، به‌طور مساوی جمعاً ۵۸ بار (۱/۸۴ درصد) و کتاب‌های حافظ تشریح از عبدالحسین هژیر، حافظ جاوید از هاشم جاوید، و کلک خیال/نگیز از پرویز اهور جمعاً ۷۵ (۲/۳۹ درصد) بار استناد شده است.

ردیف	عنوان کتاب	استناد	تعداد منابع	جمع	درصد
۱	بحث در احوال	۱۲۷	۱	۱۲۷	۴/۰
۲	حافظ‌نامه	۸۵	۱	۸۵	۲/۷
۳	از کوچه رندان- دیوان حافظ	۷۵	۲	۱۵۰	۴/۸
۴	حافظ شیرین سخن	۷۱	۱	۷۱	۲/۳
۵	شرح سودی	۶۹	۱	۶۹	۲/۲
۶	دیوان خائلی	۶۴	۱	۶۴	۲/۰
۷	فرهنگ اشعار حافظ	۶۳	۱	۶۳	۲/۰
۸	مکتب حافظ	۵۹	۱	۵۹	۱/۹
۹	دیوان انجو	۵۲	۱	۵۲	۱/۷
۱۰	حافظ‌شناسی نیاز	۵۰	۱	۵۰	۱/۶
	استندهای بالای ۵۰ بار	۷۱۵	۱۱	۷۹۰	۲۳/۵

جدول ۲

وضعیت عناوین منابع
تا بالای ۲۰ بار استناد

ردیف	عنوان کتاب	استناد	تعداد منابع	جمع	درصد
۱۲	ذهن و زبان	۴۸	۱	۴۸	۱/۵۳
۱۳	آئینه‌ی جام	۴۷	۱	۴۷	۱/۴۹
۱۴	بانگ جرس	۴۶	۱	۴۶	۱/۴۶
۱۵	حافظ و موسیقی	۴۰	۱	۴۰	۱/۳۷
۱۶	تماشاگاه راز	۳۹	۱	۳۹	۱/۲۴
۱۷	نقشی از حافظ - یادداشت‌های غنی - حافظ هومن - مقالاتی در باره	۳۷	۴	۱۴۸	۴/۷۱
۱۸	شرح غزل‌ها	۳۵	۱	۳۵	۱/۱۱
۱۹	حافظ خراباتی - گلگشت - لطیفه‌غیبی	۳۳	۳	۹۹	۲/۱۵
۲۰	واژه‌های	۳۲	۱	۳۲	۱/۰۲
۲۱	در جست‌وجوی - حافظ پژمان	۳۱	۲	۶۲	۱/۹۷
۲۲	حافظ خرمشاهی - حافظ نائینی	۳۰	۲	۶۰	۱/۹۱
استندهای بالای ۳۰ بار		۱۱۳۲	۲۹	۱۴۴۶	۴۵/۹۹
۲۴	دیوان قدسی - دیوان خطیب	۲۹	۲	۵۸	۱/۸۴
۲۵	حافظ تشریح - حافظ جاوید - کلک خیال	۲۵	۳	۷۵	۲/۳۹
۲۶	چهارده روایت - شرح لاهوری	۲۴	۲	۴۸	۱/۵۳
۲۷	حافظ شناسی بامداد	۲۳	۱	۲۳	۰/۷۳
۲۸	حافظ قزوینی - عرفان و رندی - واژه‌نامه غزل‌های	۲۲	۳	۶۶	۲/۱۰
۲۹	حافظ یکتایی	۲۰	۱	۲۰	۰/۶۴
۳۰	استندهای بالای ۲۰ بار	۱۲۷۶	۴۱	۱۷۳۰	۵۵/۲۲

ادامه جدول ۲

وضعیت عناوین منابع
تا بالای ۲۰ بار استناد

جدول ۳، (توزیع فراوانی استناد به انواع منابع) نشان می‌دهد در کتاب‌های حافظ فقط از دو نوع قالب اطلاعات (کتاب و مقاله) استفاده شده است. وضعیت استناد به انواع منابع به تفکیک کتاب‌های غیردیوان و دیوان نیز حاکی از آن است که بیشترین استناد به کتاب‌های غیردیوان بوده و به ۲۰۱ عنوان از این نوع کتاب، ۲۳۸۰ بار (۷۲/۵ درصد) استناد شده است. استناد به ۷۸ دیوان، تعداد ۶۴۷ بار (نزدیک به ۲۱ درصد) استناد شده است. استناد به مقاله تنها نزدیک به ۷ بوده و به ۲۶ مقاله ۱۶۷ بار (بیش از ۵ درصد) استناد شده است. همچنین در این جدول پراستنادترین کتاب، مقاله و دیوان مشخص شده است.

نوع منابع	تعداد	جمع استنادها	درصد	بالاترین استناد به یک منبع
کتاب‌های غیردیوان	۲۰۱	۲۳۸۰	۷۲/۵	بحث در آثار و احوال... (۱۲۷ بار)
کتاب‌های دیوان	۷۸	۶۴۷	۲۰/۶	دیوان قزوینی- غنی (۷۵ بار)
کل کتاب‌ها	۲۷۹	۲۹۲۷	۹۳/۱	بحث در آثار و احوال... (۱۲۷ بار)
مقاله	۲۶	۲۱۷	۶/۹	حافظ شناخت (۴۹ بار)
کل منابع	۳۰۵	۳۱۴۴	۱۰۰	---

جدول ۳

توزیع فراوانی
استناد به انواع منابع

در جدول‌های ۴ تا ۶، وضعیت استناد به منابع به تفکیک دیوان، غیردیوان، و مقاله آمده است.

جدول ۴ نشان می‌دهد کتاب بحث در آثار و افکار و احوال حافظ با ۱۲۷ بار (۵/۵۷ درصد)، بالاترین میزان و پس از آن با اختلاف زیادی به ترتیب حافظ‌نامه با ۸۵ بار (۳/۷۳ درصد)، از کوچه زندان با ۷۵ بار (۳/۲۹ درصد)، حافظ شیرین سخن با ۷۱ بار (بیش از ۳ درصد)، شرح سودی بر حافظ با ۶۹ بار (۳ درصد)، فرهنگ اشعار حافظ با ۶۳ بار (نزدیک به ۳ درصد)، مکتب حافظ از منوچهر مرتضوی ۵۹ بار (بیش از ۲/۵ درصد)، هر یک با استناد به ۱ منبع، قرار دارند. همچنین این جدول نشان می‌دهد که نزدیک به ۲۴ درصد استنادها مربوط به ۷ کتاب است که به هر یک از آنها، نزدیک به ۶۰ تا ۱۲۷ بار استناد شده است.

عنوان کتاب	استناد	تعداد کتاب	جمع استناد	درصد
بحث در احوال	۱۲۷	۱	۱۲۷	۵/۵۷
حافظ نامه	۸۵	۱	۸۵	۳/۷۳
از کوچه زندان	۷۵	۱	۷۵	۳/۲۹
حافظ شیرین سخن	۷۱	۱	۷۱	۳/۱۱
شرح سودی	۶۹	۱	۶۹	۳/۰۳
فرهنگ اشعار حافظ	۶۳	۱	۶۳	۲/۷۶
مکتب حافظ	۵۹	۱	۵۹	۲/۵۹
استندهای بالای ۵۰	۵۴۹	۷	۵۴۹	۲۳/۵۷
آئینه ی جام	۴۷	۱	۴۷	۲/۰۶
بانگ چرس	۴۶	۱	۴۶	۲/۰۲
حافظ و موسیقی	۴۰	۱	۴۰	۱/۷۵
تماشاگاه راز	۳۹	۱	۳۹	۱/۷۱
نقشی از حافظ - یادداشتهای غنی	۳۷	۲	۷۴	۳/۲۵
شرح غزلها	۳۵	۱	۳۵	۱/۵۴
حافظ خراباتی - گلگشت - لطیفه غیبی	۳۳	۳	۹۹	۴/۳۴
فرهنگ واژه های حافظ	۳۲	۱	۳۲	۱/۴۰
در جست و جوی حافظ	۳۱	۱	۳۱	۱/۳۶

جدول ۴

استناد به کتاب های غیر دیوان
(تا بالای ۱۰ بار استناد)

عنوان کتاب	استناد	تعداد کتاب	جمع استناد	درصد
حافظ خرمشاهی	۳۰	۱	۳۰	۱/۳۲
استندهای بالای ۳۰	۹۶۷	۲۱	۱۰۷۰	۴۶/۹۳
حافظ تشریح- کلک خیال‌انگیز	۲۵	۲	۵۰	۲/۱۹
چهارده روایت - شرح لاهوری	۲۴	۲	۴۸	۲/۱۱
حافظ شناسی بامداد	۲۳	۱	۲۳	۱/۰۱
عرفان و رندی- واژه‌نامه غزل‌های	۲۲	۲	۴۴	۱/۹۳
استندهای بالای ۲۰	۱۰۶۱	۲۸	۱۲۳۵	۵۴/۱۷
حافظ شناخت- عرفان حافظ- کاخ ابداع- ماجرای پایان	۱۹	۴	۷۶	۲/۳۳
حافظ از دیدگاه قزوینی- حافظ چه می‌گوید- سیر اختران در	۱۸	۳	۵۴	۲/۳۷
در کوی دوست	۱۶	۱	۱۶	۰/۷۰
مقام حافظ	۱۵	۱	۱۵	۰/۶۶
بدرالشروح- درس حافظ	۱۴	۲	۲۸	۱/۲۳
مفهوم رندی در- یک قصه بیش - جمع پریشان	۱۳	۳	۳۹	۱/۷۱
سخن اهل دل- شرح غزلیات- آشنایی با حافظ- کتابشناسی حافظ	۱۲	۵	۶۰	۲/۶۳
با حافظ تا کهکشان- تجلی اسطوره- حافظ اندیشه- حافظ و الهیات- راهی به مکتب	۱۱	۵	۵۵	۲/۴۱
حافظ عارف- سه رساله در- عقاید و افکار- گمشده لب دریا- حافظ حافظه- حافظ پژوهان	۱۰	۶	۶۰	۲/۶۳
استندهای بالای ۱۰	۱۱۸۹	۵۸	۱۶۳۸	۷۱/۸۴

ادامه جدول ۴

استناد به کتاب‌های غیردیوان
(تا بالای ۱۰ بار استناد)

برای تعیین میزان استناد به شرح‌های حافظ، کتاب‌های غیر دیوانی که بر اساس دو کتاب فرهنگ شرح‌های حافظ و کتابشناسی حافظ و نیز بانک کتابشناسی رسا شرح تشخیص داده شد، در جدول ۵ آمده است.

عنوان کتاب	استناد	تعداد کتاب	جمع استناد	درصد
حافظ‌نامه	۸۵	۱	۸۵	۶/۹
از کوچه رندان	۷۵	۱	۷۵	۶/۱
حافظ شیرین سخن	۷۱	۱	۷۱	۵/۸
شرح سودی	۶۹	۱	۶۹	۵/۶
استندهای بالای ۵۰ بار	۵۴۹	۴	۵۴۹	۴۴/۶
آئینه‌ی جام	۴۷	۱	۴۷	۳/۸
بانگ جرس	۴۶	۱	۴۶	۳/۷
حافظ و موسیقی	۴۰	۱	۴۰	۳/۲
نقشی از حافظ- یادداشت‌های غنی	۳۷	۲	۷۴	۶/۰
شرح غزل‌ها هروی	۳۵	۱	۳۵	۲/۸
حافظ خراباتی- گلگشت- لطیفه‌غیبی	۳۳	۳	۹۹	۸/۰
در جست‌وجوی حافظ	۳۱	۱	۳۱	۲/۵

جدول ۵

توزیع فراوانی استناد به
شرح‌های دیوان حافظ

عنوان کتاب	استناد	تعداد کتاب	جمع استناد	درصد
استندهای بالای ۳۰ بار	۲۶۹	۱۰	۳۷۲	۳۰/۲
حافظ تشریح - کلک خیال انگیز	۲۵	۲	۵۰	۴/۱
شرح لاهوری	۲۴	۱	۲۴	۱/۹
استندهای بالای ۲۰ بار	۴۹	۳	۷۴	۶/۰
ماجرای پایان ناپذیر حافظ	۱۹	۱	۱۹	۱/۵
حافظ از دیدگاه قزوینی - سیر اختران در دیوان	۱۸	۲	۵۴	۴/۴
بدرالشروح - درس حافظ	۱۴	۲	۲۸	۲/۳
مفهوم رندی در - یک قصه بیش - جمع پریشان	۱۳	۳	۳۹	۳/۲
غزلیات حافظ - آشنایی با حافظ	۱۲	۲	۲۴	۱/۹
با حافظ تا کهکشان - حافظ و الهیات - راهی به مکتب	۱۱	۳	۳۳	۲/۷
حافظ عارف - سه رساله در - عقاید و افکار - گمشده لب دریا	۱۰	۴	۴۰	۳/۲
استندهای بالای ۱۰ بار	۹۷	۱۷	۳۳۷	۱۹/۲
کل	۹۶۴	۳۴	۱۲۳۲	۱۰۰/۰

ادامه جدول ۵

توزیع فراوانی استناد به
شرح‌های دیوان حافظ

داده‌ها نشان می‌دهند ۴۴/۶ درصد استنادها به چهار شرح حافظ‌نامه، از کوچه رندان، حافظ شیرین سخن، و شرح سودی تعلق دارند. به ۳۰/۲ درصد استنادها، بالای ۳۰ بار استناد شده است و در صدر آنها می‌توان به شرح‌های آئینه‌ی جام از عباس زریاب خویی، بانگ جرس از عبدالعلی پرتو، و حافظ و موسیقی از حسین ملاح اشاره کرد.

جدول ۶ وضعیت استناد به دیوان‌ها را نشان می‌دهد. داده‌ها حاکی از آن است که به ۷۸ دیوان حافظ، جمعاً ۶۴۷ بار استناد شده است. و در این میان، دیوان حافظ قزوینی و غنی بیشترین استناد، ۷۵ بار (بیش از ۱۱/۵ درصد) را به خود اختصاص داده است و پس از آن، به ترتیب دو دیوان حافظ به تصحیح خانلری با ۶۴ بار (نزدیک به ۱۰ درصد) و حافظ انجوی شیرازی با ۵۲ بار استناد (بیش از ۸ درصد) قرار دارند.

عنوان دیوان	استناد	تعداد دیوان	جمع	درصد
دیوان غنی قزوینی	۷۵	۱	۷۵	۱۱/۵۹
دیوان خانلری	۶۴	۱	۶۴	۹/۸۹
دیوان انجو	۵۲	۱	۵۲	۸/۰۴
حافظ هومن	۳۷	۱	۳۷	۵/۷۲
حافظ پژمان	۳۱	۱	۳۱	۴/۷۹
حافظ نائینی	۳۰	۱	۳۰	۴/۶۴
دیوان قدسی و دیوان خطیب	۲۹	۲	۵۸	۸/۹۶
حافظ جاوید	۲۵	۱	۲۵	۳/۸۶
حافظ قزوینی	۲۲	۱	۲۲	۳/۴۰
حافظ یکتایی	۲۰	۱	۲۰	۳/۰۹
جامع نسخ- حافظ نیساری	۱۸	۲	۳۶	۵/۵۶
حافظ شاملو	۱۷	۱	۱۷	۲/۶۳
حافظ خلخالی	۱۶	۱	۱۶	۲/۴۷

جدول ۶

توزیع فراوانی استناد به دیوان‌ها

عنوان کتاب	استناد	تعداد منبع	جمع	درصد
حافظ سایه	۱۵	۱	۱۵	۲/۳
دیوان عیوضی	۱۴	۱	۱۴	۲/۲
دیوان کهنه	۱۳	۱	۱۳	۲/۰
حافظ قمشه‌ای	۱۲	۱	۱۲	۱/۹
حافظ قریب	۱۱	۱	۱۱	۱/۷
آئینه جام مطهری	۱۰	۱	۱۰	۱/۵
حافظ فرزاد- دیوان خرمشاهی-	۶	۲	۱۲	۱/۹
چند نمونه از متن درست حافظ	۵	۱	۵	۰/۸
چند غزل از حافظ -دیوان هاشم رضی- غزلیات حافظ	۴	۳	۱۲	۱/۹
دیوان و شعر حافظ مازنی- دیوان العشق- دیوان شاعر ساحر	۳	۳	۹	۱/۴
حافظ نسخه نویافته- دیوان فروغی- حافظ برزگر	۲	۳	۶	۰/۹
سایر دیوان‌های حافظ	۱	۴۵	۴۵	۰/۷
جمع دیوان‌ها	۷۸	جمع استنادها	۶۴۷	

ادامه جدول ۶

توزیع فراوانی استناد به دیوان‌ها

عنوان مقاله	استناد	تعداد مقاله	جمع	درصد
حافظ شناسی نیاز کرمانی	۵۰	۱	۵۰	۲۳/۰۴
مقالاتی در باره حافظ	۳۷	۱	۳۷	۱۷/۰۵
درباره حافظ پورجوادی	۱۷	۱	۱۷	۷/۸۳
چند نکته در	۱۴	۱	۱۴	۶/۴۵
مقالات خداپرست	۱۳	۱	۱۳	۵/۹۹
نقد و نظر هروی - نقش بر آب	۱۱	۲	۲۲	۵/۰۷
مقالات تحقیقی در	۹	۱	۹	۴/۱۵
دگرسانی ها در دیوان	۷	۱	۷	۳/۲۳
حافظ پژوهی - در باره حافظ (برهانی)	۶	۲	۱۲	۵/۵۳
اصول مکتب رندی - بوی جان - راز دهر	۵	۳	۱۵	۶/۹۱
نکته ای در باره	۴	۱	۴	۱/۸۴
از روزبهان تا - حافظ درخشان ترین ستاره - سبک حافظ - شرح یکی از ابیات - مشترکات حافظ - نیشخند حافظ	۳	۷	۲۱	۹/۶۸
حافظ و راه - سه غزل از حافظ	۲	۲	۴	۱/۸۴
چالش حافظ با - زندگانی حافظ - شرح مصطلحات	۱	۳	۳	۱/۳۸
جمع مقاله ها	۲۶	جمع استنادها	۲۱۷	جمع مقاله ها

جدول ۷

توزیع فراوانی استناد به مقاله

جدول ۷ وضعیت استناد به مقاله در کتاب‌های حافظ را نمایان ساخته است. پر استنادترین آنها مقاله‌های موجود در مجموعه مقاله حافظ‌شناسی از نیاز کرمانی با ۵۰ بار (۲۳/۰۴ درصد) استناد است و پس از آن، با فاصله چشمگیری، مقاله‌های موجود در مقالاتی در باره زندگی و شعر حافظ از منصور رستگار با ۳۷ بار (۲۲/۱۶ درصد)، مقاله‌های موجود در باره حافظ از نصرالله پورجوادی با ۱۷ بار (۱۰/۱۸)، مقاله «چند نکته در تصحیح دیوان حافظ» از خانلری با ۱۴ بار (۸/۳۸ درصد)، و مقاله‌های موجود در مجموعه مقالات در باره حافظ از اکبر خدایپرست با ۱۳ بار (۷/۷۸ درصد) استناد قرار دارند.

در جدول ۸ تنها نویسندگانی درج شده‌اند که بیش از ۲۰ بار استناد گرفته‌اند؛ تعداد این نویسندگان ۴۸ نفر است. خرمشاهی با ۲۰۷ بار استناد (نزدیک به ۷ درصد) در صدر جدول و پس از آن قاسم غنی با ۱۲۷ بار (کمی بیش از ۴ درصد) قرار دارند. سپس با فاصله‌ای بیشتر، عبدالحسین زرین‌کوب با ۸۵ بار (۲/۴۵ درصد)، پرویز ناتل خانلری با ۷۷ بار (۲/۴۵ درصد)، و محمد معین با ۷۱ بار (۲/۲۶ درصد) قرار دارند.

ردیف	نام نویسنده	مجموع استناد	درصد
۱	خرمشاهی، بهاء‌الدین	۲۰۷	۶/۵۸
۲	غنی، قاسم	۱۲۷	۴/۰۴
۳	زرین‌کوب، عبدالحسین	۸۵	۲/۷۰
۴	ناتل خانلری پرویز	۷۷	۲/۴۵
۵	معین محمد	۷۱	۲/۲۶
۶	قزوینی غنی	۷۰	۲/۲۳
۷	محمد سودی	۶۹	۲/۱۹
۸	مرتضوی منوچهر	۶۷	۲/۱۳
۹	مطهری	۶۷	۲/۱۳
۱۰	رجایی محمد علی	۶۵	۲/۰۷
۱۱	فرزاد مسعود	۵۹	۱/۸۸
۱۲	پرتو علوی عبدالعلی	۵۸	۱/۸۴
۱۳	دشتی علی	۵۶	۱/۷۸
۱۴	صارمی اسماعیل	۵۵	۱/۷۵
۱۵	انجوی شیرازی	۵۲	۱/۶۵
۱۶	رستگار منصور	۵۰	۱/۵۹
۱۷	نیاز کرمانی	۵۰	۱/۵۹

جدول ۸

اسامی نویسندگان با بیش
از ۲۰ بار استناد

ردیف	نام نویسنده	مجموع استناد	درصد
۱۸	زریاب خویی	۴۷	۱/۴۹
۱۹	همایونفرخ رکن الدین	۴۶	۱/۴۶
۲۰	هروی حسینیعلی	۴۵	۱/۴۳
۲۱	ملاح	۴۳	۱/۳۷
۲۲	هومن محمود	۳۷	۱/۱۸
۲۳	اهور پرویز	۳۳	۱/۰۵
۲۴	رباحی محمدامین	۳۳	۱/۰۵
۲۵	محمد محمدبن دارابی	۳۳	۱/۰۵
۲۶	صدیقیان	۳۲	۱/۰۲
۲۷	بختیاری پژمان	۳۱	۰/۹۹
۲۸	ذوالنور رحیم	۳۱	۰/۹۹
۲۹	اسلامی ندوشن	۳۰	۰/۹۵
۳۰	نیساری سلیم	۳۰	۰/۹۵
۳۱	خطیب رهبر	۲۸	۰/۸۹
۳۲	قلسی	۲۸	۰/۸۹
۳۳	قزوینی	۲۸	۰/۸۹
۳۴	نائبینی نذیر	۲۷	۰/۸۶
۳۵	خدیو جم	۲۶	۰/۸۳
۳۶	جاوید هاشم	۲۵	۰/۸۰
۳۷	خلخلی	۲۵	۰/۸۰
۳۸	هزیر عبدالحسین	۲۵	۰/۸۰
۳۹	انوری حسن	۲۴	۰/۷۶
۴۰	ختمی لاهوری	۲۴	۰/۷۶
۴۱	بامداد مهدی	۲۳	۰/۷۳
۴۲	شلملو	۲۳	۰/۷۳
۴۳	آشوری داریوش	۲۲	۰/۷۰
۴۴	بختیاری علیقلی	۲۲	۰/۷۰
۴۵	پورجوادی نصرالله	۲۲	۰/۷۰
۴۶	برهانی مهدی	۲۱	۰/۶۷
۴۷	یکتایی	۲۰	۰/۶۴
۴۸	نویسندگان با فراوانی ۱ تا ۱۹	۹۵۶	۳۰/۴۱
	بدون نویسنده	۱۹	۰/۶۰

ادامه جدول ۸

اسامی نویسندگان با بیش از ۲۰ بار استناد

نتیجه‌گیری

بسیاری از محققان که برای مطالعه همه مقالات حوزه کار خود فرصت کافی ندارند، به منظور پی بردن به اعتبار یا عدم اعتبار یک مقاله، مآخذ آن را مرور می‌کنند و بدین ترتیب اعتبار آن را محک می‌زنند. فی‌المثل مقاله‌ای که در زمینه‌ای خاص تهیه شده ولی آثار برجسته و معتبر آن زمینه را مورد استناد قرار نداده باشد، ممکن است از نظر یک محقق ضعیف تلفی شود و مورد مطالعه قرار نگیرد (حری، ۱۳۶۲، ص ۱۲). پژوهش حاضر وضعیت مطلوبی را درباره استناد در کتاب‌های حافظ نشان نمی‌دهد؛ حدود یک سوم (نزدیک به ۲۰ درصد) از کتاب‌ها به هیچ منبعی استناد نکرده‌اند. اگر به این میزان، کتاب‌هایی را که فهرست منابع منسجم ندارند اضافه کنیم، این میزان به ۴۰ درصد می‌رسد؛ تنها ۶۰ درصد کتاب‌های مورد بررسی فهرست منابع دارند. نگارنده، هنگام مطالعه تعدادی از پایان‌نامه‌های مربوط به موضوع این پژوهش (حوزه ادبیات)، برای تدوین بخش پیشینه متوجه شد که استناد به منابع در اغلب این پایان‌نامه‌ها نیز وضعیت خوبی نداشته است؛ البته دستیابی به نتیجه‌ای دقیق در این زمینه، نیازمند انجام تحقیق علمی است. می‌توان حدس زد نتایج انجام چنین پژوهشی، درباره سایر موضوع‌ها در زمینه متون فارسی نیز خیلی متفاوت نباشد. به هر حال لزوم پرداختن به این مسئله، یعنی عدم استفاده از آثار گذشتگان در تدوین یک اثر بسیار حس می‌شود. میانگین استناد به منابع در این کتاب‌ها، کمی بیش از ۱۱ مدرک نیز این واقعیت را برجسته‌تر می‌سازد.

استفاده فقط از دو نوع قالب اطلاعاتی (کتاب و مقاله) و بیشترین استناد به کتاب‌های غیردیوان، و نیز اختصاص میزان بیش از ۹۳ درصد استنادها به کتاب در مقابل ۷ درصد به مقاله، در مورد کتاب‌های حافظ بدیهی به نظر می‌رسد. در تحقیق آژیده (۱۳۷۸)، ربیع‌زاده (۱۳۷۸)، قطبی (۱۳۷۶)، و موسوی (۱۳۶۶)، نیز استناد به کتاب نسبت به سایر منابع بیشتر بوده است. کتاب بحث در آثار و افکار و احوال حافظ (عنوان فرعی: تاریخ عصر حافظ و جلد دوم: تاریخ تصوف در اسلام و ...) از قاسم غنی، پراستنادترین کتاب غیردیوان است که بارها تجدید چاپ شده است؛ نخستین بار ۱۳۲۱ و آخرین بار ۱۳۸۶. به گفته خرمشاهی این کتاب مستندترین و معتبرترین و پراستنادترین تاریخ عصر و زندگی حافظ و معاصران او است (خرمشاهی، ۱۳۷۳، ص ۳۰۲). کتاب حافظ‌نامه (شرح نیمه از غزل‌های حافظ) پراستنادترین کتاب غیردیوان است. از کوچه زندان (زرین کوب) و دیوان حافظ (قزوینی و غنی)، در مقام سوم قرار دارند. از کوچه زندان یکی از امهات منابع حافظ‌شناسی است. حافظ شیرین سخن (معین) شرح بعدی است. به گفته باقری این کتاب را نمی‌توان جزو شرح‌های حافظ برشمرد، اما سهم عمده‌ای در شرح شعر خواجه دارد (باقری، ۱۳۸۷، ص ۷۶ و ۱۰۷). شرح سودی بر حافظ مقام پنجم را دارد. از نقاط قوت این کتاب به کارگیری زبانی

۷. در این پژوهش استناد به هر سه بخش این کتاب به عنوان یک منبع محاسبه شده است.

ساده در ارائه معنا و مهم‌تر از آن، جامعیت از حیث دربرگرفتن تمام دیوان از اول تا آخر است؛ نقاط ضعف آن را بی‌روشی، نادرستی در ارائه معنای برخی لغت‌ها و ابیات، ارائه اطلاعات بی‌اساس و غیرعلمی، اشکالات دستوری و اطناب ملال‌آور برشمرده‌اند (باقری، ۱۳۸۷، ص ۱۴۲ و ۱۴۳). دیوان حافظ به تصحیح خانلری و فرهنگ اشعار حافظ (رجایی) با اختلاف کمی در رده بعدی قرار دارند. کتاب بعدی مکتب حافظ از منوچهر مرتضوی است. خرمشاهی معتقد است در عالم حافظ پژوهی، این کتاب به همراه تاریخ عصر حافظ (بخشی از کتاب بحث در آثار و افکار و احوال حافظ) و حافظ شیرین سخن سه اثر قدیمی، ارزشی، و ماندگار هستند و هرگز هیچ حافظ پژوهی از آنها بی‌نیاز نیست.

از آنجایی که بر شرح بودن کتاب‌هایی که به شیوه‌ای به اشعار حافظ پرداخته‌اند، تاحدودی تردید وجود دارد. پیشنهاد این پژوهش، جدول زیر است که پس از بررسی کتاب‌های غیردیوان در دو منبع، یکی فرهنگ شرح‌های حافظ از بهادر باقری و دیگری کتابشناسی حافظ از مهرداد نیکنام به دست آمد.

عنوان کتاب	فرهنگ...	کتابشناسی...
حافظ نامه	شرح	شرح
از کوچه زندان	شرح	در باره حافظ
حافظ شیرین	شرح	در باره حافظ
شرح سودی	شرح	شرح
آئینه‌ی جام	شرح	در باره حافظ
بانگ جرس	شرح	شرح
حافظ و موسیقی	شرح	در باره حافظ
نقشی از حافظ	ندارد	در باره حافظ
یادداشت‌های غنی	شرح	در باره حافظ
شرح غزل‌ها هروی	شرح	شرح
حافظ خراباتی	شرح	شرح

جدول ۹

جدول پیشنهادی استناد
به شرح‌های حافظ

عنوان کتاب	فرهنگ...	کتابشناسی...
گلگشت در	شرح	شرح
لطیفه‌غیبی	شرح	شرح
در جست‌وجوی حافظ	شرح	شرح
کلک خیال‌انگیز	شرح	شرح
شرح عرفانی لاهوری	شرح	شرح
ماجرای پایان	شرح	در باره حافظ
حافظ از دیدگاه قزوینی	شرح	در باره حافظ
سیر اختران در	شرح	در باره حافظ
بدرالشروح	شرح	شرح
درس حافظ: نقد و شرح*	ندارد	ندارد
مفهوم‌رندی	شرح	در باره حافظ
یک قصه بیش	شرح	در باره حافظ
غزلیات حافظ	شرح	شرح
آشنایی با حافظ	شرح	در باره حافظ
با حافظ تا	شرح	در باره حافظ
راهی به مکتب	شرح	در باره حافظ
حافظ عارف	شرح	ندارد
سه رساله در	ندارد	شرح
عقاید و افکار خواجه	ندارد	شرح
گمشده لب دریا*	ندارد	ندارد

ادامه جدول ۹

جدول پیشنهادی استناد
به شرح‌های حافظ

* تاریخ انتشار این دو شرح، پس از انتشار دو منبع ذکر شده است.

در میان ۲۶ مقاله مورد استناد در کتاب‌های حافظ، مقاله‌های موجود در مجموعه مقاله حافظ‌شناسی (نیاز کرمانی)، بالاترین میزان را به خود اختصاص داده است. پس از آن مجموعه مقاله مقالاتی در باره زندگی و شعر حافظ از منصور رستگار؛ مجموعه مقاله در باره حافظ از نصرالله پورجوادی؛ مقاله «چند نکته در تصحیح دیوان حافظ» (خانلری)، و مجموعه مقالات در باره حافظ از اکبر خداپرست قرار دارند.

نتایج پژوهش حاضر در باره پراستنادترین نویسنده نشان می‌دهد که بهاءالدین خرمشاهی بالاترین میزان استناد را در میان نویسندگان دارد. پس از آن با فاصله زیادی قاسم غنی، عبدالحسین زرین‌کوب، پرویز ناتل خانلری، و محمد معین قرار دارند. نتیجه تحقیق آژیده (۱۳۷۸)، نیز عبدالحسین زرین‌کوب را پراستنادترین نویسنده نشان می‌دهد.

پیشنهاد می‌شود:

۱. بررسی استنادهای مقاله‌ها و پایان‌نامه‌های تدوین شده درباره حافظ و مقایسه نتایج آنها با تحقیق حاضر؛ و

۲. بررسی استنادهای منابع متون مشابه فارسی

منبع

آژیده، باهره (۱۳۷۸). «تحلیل استنادی پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی دانشکده ادبیات دانشگاه تهران (۱۳۷۶-۱۳۷۰)». پایان‌نامه کارشناسی ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه تهران.

باقری، بهادر (۱۳۸۷). **فرهنگ شرح‌های حافظ**. تهران: امیرکبیر.

حافظ پژوهی دفتر چهاردهم (۱۳۹۰). به کوشش الهام خواست خدایی. شیراز: سیوند.

حری، عباس (۱۳۶۲). «تحلیل استنادی و شباهت‌های آن با علم‌الحديث». **نشر دانش**، ۴: ۱۱-۱۷.

حسن‌لی، کاووس (۱۳۸۸). **راهنمای موضوعی حافظ‌شناسی: فهرست ریز موضوعی ۲۳۰ کتاب منتشر شده در پیوند با حافظ (تا پایان ۱۳۸۰)**. ۲ جلد. شیراز: نوید شیراز.

_____ (۱۳۸۹). **دفتر گل و نسرین: چکیده‌ی ۵۰۰ مقاله درباره‌ی حافظ شیرازی**. شیراز: تخت جمشید.

_____ (۱۳۹۰). **آئینه‌ی مهرآئین: چکیده ۵۰۰ مقاله درباره حافظ شیرازی**. شیراز: ادیب مصطفوی.

حقیقی، محمود (۱۳۸۱). «کاربرد استناد در نگارش‌های علمی». **مجله روان‌شناسی و علوم تربیتی**، ۳۲ (۲): ۲۱۵-۲۳۲.

خرمشاهی، بهاء‌الدین (۱۳۷۳). **حافظ**. تهران: طرح‌نو.

رادفر، ابوالقاسم (۱۳۶۸). **حافظ پژوهان و حافظ پژوهی**. تهران: گستره.

ربیع‌زاده، زهرا (۱۳۷۸). «بررسی وضعیت استناد در مدخل‌های اعلام جغرافیایی لغت‌نامه دهخدا». پایان‌نامه کارشناسی ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه تهران.

شفیعی، فریال (۱۳۷۹). «تحلیل استنادی مآخذ پایان‌نامه‌های فارغ‌التحصیلان رشته زبان و ادبیات عرب

دانشکده ادبیات دانشگاه تهران در سال‌های ۱۳۷۷-۱۳۷۰». پایان‌نامه کارشناسی ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه تهران.

قطبی، سیمین (۱۳۷۶). «بررسی وضعیت استفاده از منابع در مقالات دایرةالمعارف‌های فارسی منتشر شده در ایران». پایان‌نامه کارشناسی ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه تهران.

موسوی، شهرآذر (۱۳۶۶). «تحلیل استنادی مقالات سرگذشت‌نامه». پایان‌نامه کارشناسی ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه تهران.

نوکاریزی، محسن؛ اسداللهی، زهرا (۱۳۸۹). «مروری بر منابع تحلیل استنادی در ایران». *علوم و فناوری اطلاعات*، ۱۷ (۲): ۳۷۳-۳۹۲.

نیکنام، مهرداد (۱۳۶۷). *کتابشناسی حافظ*. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

استناد به این مقاله:

نوذری، سودابه؛ و دیگران (۱۳۹۲). «تحلیل استنادی منابع کتاب‌ها در باره حافظ». *فصلنامه مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات*، ۲۴ (۱): ۵۲-۷۵.